

INTRODUKTION

"Pelle Erobreren" kan læses og er blevet læst som et indlæg i en politisk debat. Jeg har i denne opgave bevidst nedtonet dette aspekt af værket. Efter murens fald har den politiske diskussion unægteligt ændret karakter, og romanen er i den henseende mest interessant som en historisk kilde. Men da det marxistiske tankegods er ret centralt for bogens opbygning, vil jeg alligevel i korte træk resumere: "Pelle Erobreren" er inspireret af Karl Marx' teorier om den historiske materialisme og determinisme. Ifølge Marx var klassemodsatningen Historiens motor. Ethvert samfund bar kimen i sig til sin egen opløsning pga. klassekampen og ville nødvendigvis blive afløst af samfund med stadig mere avancerede produktionsformer. Det kapitalistiske system ville efter en arbejder-revolution resultere i det klasseløse samfund. Nexø lader Pelle gennemleve menneskets historie i den vestlige verden - ifølge Marx - ved geografisk at flytte Pelle fra landet til byen. Pelle lever i første bog i et feudalistisk landbrugssamfund, i anden bog skildres håndværkersamfundet, der i tredje bog afløses af det kapitalistiske industrisamfund. I fjerde bog forsøger Pelle sig med kooperativet, som kan betegnes som Nexøs udgave af det kommunistiske samfund.

Den mest frugtbare læsning af "Pelle Erobreren" skal imidlertid efter min opfattelse fokusere på dannelses temaet - Pelles menneskelige udvikling i romanen. Hvilke konflikter må han overvinde for at blive et helt menneske, og hvordan bliver mennesket til? Hvad *er* i det hele taget et helt menneske?

Romanens omfang fik mig i første omgang til at begrænse analysen til én af de fire bøger, men det viste sig umuligt at holde de andre udenfor. Jeg har fokuseret på detaljen for at beskrive Nexøs fortælleteknik, men hovedsageligt er det nogle udvalgte overordnede temaer i værket, jeg forfølger.

I: NEXØS FORTÆLLETEKNIK

Frits Andersen skriver i en ny litteraturhistorie om "Pelle Erobreren":

*"Romanens sprog og æstetik er i sammenligning med Johannes V. Jensens eller Sophus Claussens middelmådig og naiv..."*¹

Er dette en rimelig karakteristik af Nexøs stil? Det er rigtigt at Nexøs styrke i sammenligning med de nævnte forfattere ikke er originale metaforer eller overvældende brug af adjektiver. Han skriver i den klassiske, realistiske tradition med Pontoppidan som sit erklærede forbillede. Han er ikke nogen særlig fremtrædende eller dominerende fortæller, han skaber ikke distance mellem læseren og sine figurer. Han er nok alvidende, men han holder sig i baggrunden. For Nexø er selve det narrative det bærende element. Men det er ikke ensbetydende med en simpel fortælle teknik. Især i beskrivelsen af livet i Arken folder han sig ud og stiller spørgsmålstejn ved den dom, jeg indledte med. Lad os se på nogle eksempler.

Synsvinkel

Martin Andersen Nexø er opvokset i København og har både tjent som vogterdreng og været i skomagerlære på Bornholm. Han kender de miljøer han skildrer, og det skinner igennem i fortællestilen og i valget af synsvinkel.² Både Stengården, skomagerværkstedet i Rønne og Københavns stenbro fremstår med stor vitalitet og troværdighed. Nexø allierer sig med sine figurer fra både landalmuen og arbejderklassen, og det på en sådan måde at det bliver hans mest virkningsfulde stilistiske våben. Verden ses ikke med borgerskabets øjne men i stedet gennem "meningmands" briller.

Da arbejderne vinder retten til organisation i fagforeninger er status quo bevaret på lønsatserne. Denne lidt enfoldige analyse af resultatet giver en sær sympati for arbejderne:

*"Tænk, og de har tilmed fået respekt for os - og Status Quo har de inte kunnet gøre noget!" Så lo de over hele ansigtet af glæde over at han også var bevaret, skønt ingen af dem kendte ham."*³

Selvom Nexø faktisk udleverer arbejderens uvidenhed og begrænsede horisont, så er det gjort så kærligt at det uvilkårligt vækker læserens sympati. Med meget simple midler formår Nexø at gøre sine figurer levende. Det er i øvrigt karakteristisk for det folkelige gennembruds forfattere at de nederste lag i samfundet skildres solidarisk.⁴

Et andet trick han benytter sig af, er at udlægge fattigdom som rigdom. Hannes leg 'dejligheden' beskrives som en "endnu vidunderligere ting". At vænne sine øjne til mørket for derefter hurtigt at se op i solen giver flimmer for øjnene:

"Farvernes overdådige flod for øjet, det var rejsen langt ud til lykkens land efter alt det der ikke kunne siges... tog man øjnene fra dybet, blev gårdens halvmørke til den lyseste dag og sådan kunne

¹Frits Andersen: "Historiens utopiske lys", s. 97 i *Læsninger i dansk litteratur*, bind 3. Det skal tilføjes at Frits Andersen her fremsætter en polemisk dom, som han selv efterfølgende delvist modificerer. Nexø får et noget mere positivt skudsmål i *Gyldendals litteraturhistorie* s. 175ff. Man kunne godt få den mistanke, at det efter murens fald ikke længere er comme il faut at læse Nexø?

²Se Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1869-1919*, kap. 8.

³Pelle II, s.292. Jeg har brugt udgaven fra Gyldendals bibliotek. Bind I indeholder bøgerne "Barndom" og "Læreaar" og bind II består af "Den store kamp" og "Gryet". Arkens beskrivelse er i bind II.

⁴Som især Pontoppidan, Skjoldborg og Aakjær har gjort det.

*man efter behag selv gøre sin verden lys eller mørk.*⁵

Nexø lader ikke dette være et tragisk billede på armoden, han vender det i stedet til noget positivt. Læg mærke til ordvalget. Nexø kunne have skrevet 'den der leger, kan selv gøre sin verden lys eller mørk'. Men han forstærker kontrasten mellem virkeligheden og Hannes drømmeverden ved at skrive 'efter behag'. Den vending hører til i et helt andet miljø end Arkens. Her har man ikke overskud til at gøre noget 'efter behag'. Et andet eksempel: "*De havde dynen påtværs, så rakte den mageligt over tre*".⁶ Her skildres én dyne til tre mennesker som den rene luksus. Det positive fremhæves hele tiden af beboerne, der har lært at glædes over den smule, der tilkommer dem. Læseren får et bedre indtryk af tilværelsen i Arken når tingene vendes på hovedet, og beskrivelsen virker mere effektiv og indtrængende, fordi læseren aktivt må tilegne sig det "rigtige" billede af livet i Arken.

Nexø vinder altså læserens sympati for sine figurer ved hjælp af overraskende synsvinkler, det gør skildringen mere levende og mindre moraliserende og sentimental. Det bliver ikke blot en eksotisk turistrejse ind i et fremmed miljø som i rædselsrealismen, hvor læseren frydefuldt kan skutte sig af kuldegysninger i sin lænestol over beskrivelsen af de stakkels fattige mennesker.⁷ At anvende den undertrykte synsvinkel og dermed indirekte udtrykke social indignation, minder om Pontoppidans metode i hans tidlige novellesamling "Fra hytterne".

Eventyrlig virkelighedsflugt

Arken er en lejekaserne som huser samfundets allernederste; enlige forældre med børn, drukkenbolte, ludere og forkrøblede eksistenser der hele tiden må kæmpe for det næste måltid. De heldigst stillede har fabriksarbejde, andre må tage småjobs og hvad de ellers snubler over. Det er sidste stop før undergangen. Kan man ikke opretholde en tilværelse her, må man dø. Læseren ser Arken med kvarterets yngste beboeres øjne, mens de boltrer sig i elendigheden. De går ikke rundt og jamrer over deres situation, men prøver at få det bedste ud af tilværelsen. Børnene leger Hans og Grethe og gør Arken til en eventyrlig verden. En hidsig kone jager dem væk og bliver i børnenes fantasi pludselig til heksen i eventyret, og pandekageduften der når dem oppe fra et af de mere velhavende hjem, stammer selvfølgelig fra eventyrets pandekagehus. Nede i kloakken må det være djævelen selv, der sidder og sender rådne opstød op til overfladen, mener børnene. 'Gale Vinslev', en af Arkens beboere, underholder børnene med sit eget eventyr, om hvordan han gemte kongens guld for tyskerne - og nu har glemmt, hvor han har gemt det: "*Det var en frygtelig hemmelighed som nok kunne gøre sin mand underlig i hovedet*".⁸ På denne måde får Vinslevs ulykke et forsonligt skær i børnenes øjne - eller rettere: de misunder ham nærmest hans skæbne. Men læseren ved bedre. Vinslev er blevet sindssyg eller har altid været det, men eventyrets lille hvide løgn giver lindring for nutiden og håb for fremtiden. Det samme kunne jo ske for børnene - tænk hvis de fik betroet kongens guld...!

At synsvinklen er barnets, understreger Nexø ved enkelte steder at gengive børnenes ord som dækket direkte tale. Fx: ... "*og heksen vidste man nok hvem var!*" ... "*for kongen var jo utålmodig nu!*" (s.7)... "*Risten førte ned til helvede jo*" (s.8)... Ved hjælp af adverbialerne 'nok' og 'jo' og udråbstegnene fortæller Nexø at det er børnenes fantasi, der er på

⁵Pelle II, s. 8 - min fremhævning.

⁶Ibid. s. 210 - min fremhævning.

⁷Dansk Litteraturhistorie (gyldendal) bind 7, s. 161ff.

⁸Pelle II, s. 7. I det følgende henviser sidetal i parentes til bind II hvor intet andet er anført.

spil.

Lykkedrømmen

Småtøserne danser, hvor andre af Arkens piger har danset og håber at gøre karriere som dem. Man aner at der er tale om et ganske særligt erhverv. Olsens Elvira dansede med pæne borgere på Ladegården, "*og marskandiserskens datter var i St. Petersborg og var næsten storfyrstinde*" (s.8). Drømmen om en bedre fremtid gennem social opstigen ligger hele tiden latent i børnenes verdensbillede. Deres dagdrømme leves ud i fantasifuld leg og forsøder tilværelsen for dem. Nexø viser at disse fattige knytter deres forhåbninger om fremtiden til et mirakel - og det er egentlig det tragiske. Samtidig får man stor sympati for denne nødvendige virkelighedsflugt og kamp for tilværelsen i Arken. Her er ingen selvmedlidenhed blot leg og drøm. Budskabet finder indirekte frem til læseren, der ubesværet kan afkode beretningen om de tilsyneladende lykkelige mennesker, der virker så ukuelige i deres optimisme og tiltro til fremtiden.

Allerede i beskrivelsen af Arken anslås et meget vigtigt tema, som tager tråden op fra de to første bøger i værket: proletariats længsel efter lys og lykke gennem social opstigen. Men det er en drøm, der er fortvivlende langt fra virkeligheden. Arkens befolkning knytter deres håb til den unge og smukke Hanne, som de har gjort til deres prinsesse. Hun personificerer deres drømme, som hun har taget til sig som sine egne, men at de er helt urealistiske lader Nexø læseren ane:

"Oppe i træværket på tredje hang Hannes kanarieflugt og sang helt forskruet med næbet strakt op mod ildpletten deroppe." (s.9)

Fuglen vil naturligvis aldrig nå solen, ligesom Hanne aldrig får realiseret sin drøm. Hendes liv bliver en lang 'forskruet' stræben mod det uopnåelige. Her spiller Nexø på Ikaros-myten, der bliver et billede på Hannes skæbne. Hendes død beskrives også som en brand.⁹

Beskrivelsen af Arken

Arkens eventyrlige iklædning blandes op med en besjæling af kasernen, der er beskrevet som en stor levende organisme:

"...bjælkeenderne stak endnu ud af muren som rådne tandstumper...På Pipmandens side stak vasketudene ret ud af muren og lignede skovdjævle, der grinede frem af tykningen - med åben mund og langt gråt skæg, som fødte lyserøde regnorme og stundom faldt ned i gården med svære klask...Over gårdens bund var der et endeløst rend af væsner, lyssky skabninger der dukkede frem af Arkens righoldige bug..." (s.9)

Det er en uoverskuelig labyrinth af mennesker og værelser, som ikke engang beboerne selv eller sågar viceværtten overskuer fuldt og helt.¹⁰ Beskrivelsen betoner ved hjælp af organisme-metaforer kasernen som et kollektiv, hvor beboerne handler i fællesskab og deler skæbne. Arken lukker sig solidarisk om de beboere, som politiet vil have fat i.

Af disse eksempler fremgår det, at Nexø's stil ikke kan affærdiges som middelmådig. At synsvinklen er bondealmuens eller proletarens betyder selvfølgelig at dialogen ikke former sig som en kaminpassiar i borgerskabet. Nogle af hans

⁹Pelle II s. 213ff. "*Er det da ikke som hun brændte?...brænden i hende er et løfte...hendes ånde brænder ham i øret...*" osv.

¹⁰Se kapitel 17 i bind II, tredje bog.

figurer kan karakteriseres som naive, men Nexøs skildringer af dem får en vældig suggererende kraft. Hans store styrke ligger i, at han undgår at blive alt for patetisk.

II: SKISMA MELLEMLINTIMSFÆREN OG SOCIALSFÆREN.

En sejlivets konflikt i Pelle og et vigtigt tema i romanen er at ønsket om individuel lykke og kollektiv opstigen for hele ens sociale lag ikke umiddelbart lader sig opfylde samtidigt. Pelle kaster sig i romanens tre første bind ud i tilværelsen med stor appetit og uforfærdethed. Men det er som om, han bliver trukket i to indbyrdes modstridende retninger. Han forfølger sin egen lykkedrøm, men som han bliver ældre vækkes en social samvittighed i ham sammen med et ønske om at påvirke og ændre verden. I romanens sidste halvdel svinger han som et pendul i mellem disse to mål. Når det skrider frem det ene sted, må han opgive den anden halvdel af sig selv.

Pelles baggrund

Lasse har altid knyttet store forhåbninger til sin søn, der skulle blive til noget stort. Det forekommer lidt uklart, hvad Lasse mener 'noget stort' er, og hvordan Pelle skulle nå det, men Lasse mister aldrig troen. Det er et håb om individuel, social opstigen for Pelle. Lasse repræsenterer den gamle feudale mentalitet, hvor ethvert menneske er sat på sin plads af Gud, og hvor et oprør mod samfundsordenen bliver et oprør mod Gud. Alligevel er det muligt for de allerbedste og mest stræbsomme fra underklassen at kæmpe sig op til en plads i småborgerskabet, dvs. komme i lære eller blive funktionær - men så er ens lykke også gjort. Det kan vise sig vanskeligt at realisere denne drøm, for man skal samtidig bevare respekten for sine rødder, det viser Lasses holdning til Pelles fætter Alfreds succesfulde sociale opstigen. Alfred fornægter og latterliggør sin baggrund for at tækkes sin nye klasse. Han "sparker nedad", og det har Lasse ikke meget tilovers for. Men det er denne, lidt naive, individuelle lykkedrøm Pelle forfølger, da han tager til Rønne som skomagerlærling. Her anfægtes hans personlige stræben imidlertid af den eksisterende sociale uretfærdighed, og det gør ham rastløs.

Pelle og Ellen

I København bliver dette skisma for alvor et problem. Pelle får tilbudt nogle jobs, som ville have været lykken for ham, hvis han ikke var blevet dybt engageret i fagforeningen, og det viser sig umuligt at håndtere begge dele. Han må vælge. Han tager et skridt op ad den sociale rangstige, da han gifter sig med Ellen, men her tilspidses dilemmaet. Ellen er ikke på linje med sin familie - og senere Pelle - i spørgsmålet om fagbevægelsen. Hun synes ikke at arbejdskampen er alle de ofre værd som hendes egen og andre arbejderfamilier må lide. Da Pelle flytter fra Arken til lejligheden på Nørrebro med Ellen, er det livet i intimsfæren, der er i centrum. Men samtidig fornemmer vi den sociale sfære trænge sig på i kulissen:

"Nu og da kom de tunge dønninger ind til ham fra massens bevægelse og satte hans sind i stærke svingninger. Så talte han ildfuldt op i stærk indignation, eller hans lykke gav ham lyse syn som han udviklede for hende...Når han endelig tav, blev hun ved at dvæle på ham med sine mørke øjne..."¹¹

Ellen trækker ham tilbage i intimsfæren, her understreget med lysmetaforikken. Pelles lyse syn opluges af Ellens mørke øjne. Pelle opsiger sit abonnement på dagbladet "Arbejderen" og afslår at overtage ledelsen af fagforeningen.

¹¹Pelle II, s. 147-48.

Det bliver Pelles ven Morten der åbner øjnene på ham igen, da han fortæller om en pige han har taget til sig og hendes frygtelige historie.¹² Hermed vælter Arken og beboernes nød igen op fra Pelles underbevidsthed. Han kan ikke isolere sig fra omverdenen med sin elskede som Tristan med Isolde, og han kastes i stedet ud i kampen med fornyet styrke og beslutsomhed.

Da fabrikant Meyer som en anden Mefisto tilbyder Pelle et vellønnet job på kontrakt, er han stærk nok til at afslå trods Ellens indtrængende blik, da han får tilbuddet.¹³ Men på maskinfabrikken Danmark siger han ja til at blive tegner. Dette tilbud ville indfri selv de vildeste af Lasses forhåbninger til sin søn. Ellen får hurtigt travlt med at udmønte den sociale opstigen:

“Men hvad så - så skal vi vel til at omgås fine folk?” sagde Ellen pludselig mens hun gik og dækkede bord. “Bare jeg nu egner mig til det. Og drengen skal da gå i betalingsskole ...når du så vil tage noget andet tøj på. Du ligner jo en - ” ”En arbejdsmand vel, sagde Pelle leende.”¹⁴

Men Pelle har dårlig samvittighed. Han prøver at overbevise sig selv om at fagbevægelsen sagtens kan undvære ham. Da den store arbejdskonflikt endelig bryder ud, bliver han som funktionær ikke berørt, før han bliver bedt om at udføre de strejkendes arbejde. Så bliver det for meget, og han siger op. Det er Nexøs pointe at man ikke kan flygte fra sin klasse og søge den individuelle lykke uden at forråde sig selv. Det er umuligt for Pelle blot at hytte sit eget skind. Hans egen sociale samvittighed under ham ikke ro, når han forsøger at gemme sig væk.

Hanne

Hannes skæbne illustrerer også dette problem. Børnene i Arken gør hende til prinsesse og hun spiller selv med på denne fantasi. Hun drømmer om at blive hentet af prinsen på den hvide hest eller i hvert fald en rig mand, men det er helt urealistisk, og hun forspilder sin chance hos den ellers interesserede Pelle, som hun ikke finder fin nok. Hun bliver gravid med en Kongstrup - slægten der ejer Stengården - og dermed knyttes forbindelsen til Pelle, som Hanne kunne få, hvis hun ville. Kongstrup er Pelles helt konkrete klassemodsatning. Det bliver dog et kortvarigt eventyr, Kongstrup vil ikke kendes ved Hanne og hun visner langsomt hen. Hun dør dansende i Pelles arme i en af bogens smukkeste scener.¹⁵ Hendes drøm om hurtig, individuel, social opstigen slår hende ihjel. Når man fornægter og flygter fra sin socialsfære, går det altså ifølge Nexø galt.¹⁶

III: DANNELSESTEMAET

Pelle analyserer oprørets muligheder

Pelle udvikler sig i romanen frem mod at blive bevidst om sin skæbne eller bestemmelse: at befri den undertrykte. Det gør romanens menneskesyn optimistisk; Nexø postulerer at verden kan erfares, og at mennesket kan komme overens med sin skæbne, dvs. at det er muligt at komme til at forstå sig selv fuldt og helt, finde sin plads i fællesskabet og påvirke det i den rigtige retning. Det er ikke så lidt af et brud med tidligere dannelsesromaners opfattelse (mere herom

¹²Ibid., s. 156ff.

¹³Ibid., s.176.

¹⁴Ibid., s. 223.

¹⁵Tredje bog, kap. 25.

¹⁶Se Gundlund Jensen s. 28ff.

senere).

Pelle suger erfaringer til sig fra forskellige ansatser til oprør, han støder ind i. Forholdet på Stengården mellem forvalteren og især karlen Erik er et billede på al slags undertrykkelse. Forvalteren har nærmest hånd- og halsret over arbejderne på gården. Erik nægter at indordne sig i hierarkiet og acceptere tingenes tilstand. Far Lasse er indoktrineret i den orden at den fattige har pligt til at dukke sig for autoriteterne og øvrigheden, og det giver han videre til Pelle som den sikreste måde at overleve på. Efter nogle trakasserier mellem forvalteren og Erik, "*sov (Pelle) trygt og drømte. at han var Erik selv og pryglede forvalteren med en stor kæp*".¹⁷ Lassefars resignation overfor tingenes tilstand er således ikke bidt på sønnen. Da Erik kort efter angriber sin arvefjende i et raserianfald, virker det forløsende på Pelle. Erik forsøger at dræbe forvalteren, mens Pelle ser på fra afstand:

*"Henne ved posten stod Pelle og småhoppede. Kampen havde sat hans blod i det forfærdeligste oprør; Lasse måtte tage et fast tag i ham, fordi det så ud som ville han kaste sig midt op i slagsmålet. Da så den store stærke Erik sank død til jorden for et slag i hovedet, kom hopningen over ham som kunne det være saføjdans... Lasse talte ham vredt til, fordi han syntes det var noget utilbørligt fjanteri. Så holdt han ham fast i sine arme, og den lille fyr rystede over hele kroppen og ville frigøre sig, for at blive ved med sin hoppen."*¹⁸

Her oplever Pelle for første gang oprøret som en mulighed, og det appellerer tydeligvis til ham. Det er dog mere med følelsen end med fornuften, han overværer optrinnet. Han er i en slags fysisk ekstase over at oprøret han har følt ulme i sig selv kommer til udtryk. Erik er Pelles stand-in, han afprøver det hovedløse oprør, og Pelle ser at det ikke fører videre. Hvis man ikke tænker sig om, opnår man ikke andet end at få tæv eller blive slået ihjel. Alt forblev som det altid havde været på Stengården.

I Rønne møder Pelle en mand der også forsøger at forbedre sin sociale position. Peter Jørgensen kaldet 'Kraften' er havnearbejder men har i sin fritid arbejdet med at tegne et nyt havnebassin som er projekteret i byen. Han tilbyder sin hjælp som kompagnon til den ingeniør, der skal stå for projektet, men bliver afvist. Ingeniøren stjæler i stedet hans ideer, og Kraften bliver lønarbejder på sit eget projekt. Hans håb om social opstigen har vist sig at være alt for naivt. Trods hans evner tillader både de besiddende og de fattige ikke social mobilitet. Efter et stykke tid beslutter han sig i sin frustration for at sprænge hele havnebassinet i luften - et destruktivt og håbløst oprør som Eriks - men bliver ydmyget ved at hans egen gamle mor kommer og stopper ham.¹⁹

Kraften dør kort efter en heltedød. Han redder nogle kolleger fra en sprængning, det lykkes, men han rammes selv af eksplosionen. Før han dør, taler han i vildelse om det samfund, han ønsker:

*"...Får jeg ikke lige så meget for mit arbejde som doktoren for sit, og kan holde kone og døtre pæne, og have bøger og et piano stående ligesom han? Er det så ikke stort at gøre håndens arbejde også?..."*²⁰

Kraftens febervildelse maner hans kolleger til eftertænksomhed. Måske er de ikke uden skyld i at hans ønske om

¹⁷ Pelle I, s. 163.

¹⁸ Ibid., s. 174.

¹⁹ Pelle I, s. 444ff. (kap. 20).

²⁰ Ibid., s. 479, næste citat er fra s. 481 (kap 24).

anerkendelse for sine evner ikke opfyldes:

"Hvad nytter det vel, en fattig djævel søger at komme op - han bliver bare slået ned igen!" sagde Olsen. "Se nu Kraften - havde nogen større adkomst end han? Nej, de store tillader ikke, at vi andre kommer op!" "Og tillod vi det selv måske?" mumlede Strøm. "Vi er bange for, at en af vore egne skal flyve forbi os." "Jeg forstår ikke, at ikke alle fattige holder sammen mod de andre - vi lider dog samme skade," sagde Bergendal. "Om vi alle slog os sammen og lod være at have noget med dem at gøre der vil os ilde for eksempel, så skulle det nok vise sig, at fattigdommen tilsammen taget er det der udgør de andres velstand..." "Vi bliver såmænd aldrig enige om noget," sagde en gammel stenhugger trist... Var vi alle som Kraften, så havde alting måske set anderledes ud."

Kraftens oprør er nyttesløst, fordi han er ene, men her er altså en gryende bevidsthed om at netop det er problemet. Kraften er en arketypisk figur, og det symbolske navn skal også tolkes psykologisk. Kraften repræsenterer oprørstrangen i alle arbejderne. Deres reaktion på kraftens død og efterfølgende selvansagelse understreger det, og det kan betegnes som socialismens projekt at kalde Kraften til live i alle arbejdere. Eriks og Kraftens skæbne ligner hinanden til forveksling.

I Rønne støder Pelle ind i to personer der også giver ham stof til eftertanke. I sin karakteristik af 'Gale Anker' og Bjerregrav gemmer Nexø sig bag den noget reaktionære "folkevisdom", som især Lassefar er talerør for:

"I den alder hvor andre er optaget af at tækkes kvindfolk, gik de to og havde hovedet fuldt af pjank: frihed og fremskridt, og andet af det fandenskab som gør folk tossede."²¹

Anker er skuffet over grundloven, der blev mere konservativ i sin endelige udformning med den indirekte valgret til Landstinget end i det første forslag. Som urmager ville han skabe et ur der viste 'den ny tid', forstået som tiden efter den nye grundlov som han altså havde store forventninger til. Da den ny tid alligevel ikke kom, blev han gal. Bjerregrav er en gammel humanist, der bliver til grin i byen bl.a. fordi han følger med i optøget til enhver begravelse i en form for bund- og hudløs solidaritet. De anses for gale utopister, men Pelle kan ikke helt lade være at drømme med:

"Anker var jo gal når de andre sagde det; når de lo, lo Pelle med - men der blev noget til rest, først og fremmest et nag over at have lét. Pelle selv ville også kaste penge i grams fra sin høje trappe når han blev rig; og fablede Anker sælsomt om en lykketid for alle fattige - Far Lasses suk havde klinget af det samme så langt tilbage han kunne huske."

Episoderne gør indtryk på Pelle, der opgiver sit liv på havnen og begiver sig ud som vandreskomager. Oplevelserne har sat sig i kroppen på ham og gjort ham rastløs. Den sociale indignation gærer i ham. Han har mødt personer som ikke umiddelbart indordner sig den herskende samfundsorden, og selvom han endnu ikke klart ser et alternativ for sig, så har de sat sig i ryggraden på ham. Han begynder at fjerne sig fra faderens ydmyge og resignerende position.

Pelle bliver Erobrer

Første kapitel i tredje bog med introduktionen af de fattiges verden i Arken starter "nede i skaktens bund..." Andet kapitel lader læseren gense vores helt Pelle "Oppe på Pipmandens kvist..." (mine fremh.) Kontrasten i de to første ord i hver deres kapitel er symptomatisk; i første kapitel beskrives det nederste pjalteproletariat på Christianshavn og i andet

²¹ Pelle I, s. 346. Næste citat er fra s. 353.

kapitel fører Nexø Pelle ud på Nørrebro:

*"Det var en hel anden verden herude, vidt forskellig fra Arkens! Husene var nye og regelrette, bygget efter lod og lineal; mændene gik deres lige lukne vej, man kunne se på hver af dem hvad han var. Det var herude socialismen og de nye fremgangsmåder holdt til."*²²

Her ridser Nexø Pelles mission op i tredje bog: Han skal føre Arkens befolkning ud i lyset ved hjælp af 'de nye fremgangsmåder'. Der hentydes til fagforeningsarbejdet, som ikke er lige langt fremme i alle brancher. Pelle overværer at en flok arbejdere forlanger deres tilbageholdte løn udbetalt. Men de kan ikke samles om kravet:

"Arbejderne vidste hverken ud eller ind men stod og så mekanisk op til kontorvinduerne hvor bestemmelserne plejede at komme fra."

Deres ansigter er "herreløse", og Pelle fornemmer at her er noget nyt og vigtigt i gære, "...her i denne verden ville Pelle være med, han længtes efter at tage et tag."²³ I første omgang virker det som om, at rastløsheden er Pelles eneste drivkraft. Han er endnu ikke helt bevidst om, præcis hvorhen han skal dirigere sin virkelyst.

Han melder sig ind i fagforeningen i trods mod fabrikanten Meyer, og han genser Morten, Kraftens søn fra andet bind. Morten er den intellektuelle revolutionære, der leverer den teoretiske begrundelse for og retfærdiggørelse af det, som Pelle mere spontant og umiddelbart føler på basis af social indignation. I modsætning til faderen, som først og fremmest var handlekraften, er Morten gået bøgernes vej. Han hjælper Pelle til at blive bevidst om hans opgave og ansvar, og er hele tiden kritisk overfor Pelles overvejelser og metoder i arbejdskampen. De to får et dialektisk forhold, hvor Morten ofte er Pelles samvittighed i kampen for proletaren. Nexø diskuterer socialdemokratiets problemer i sin egen tid med disse to figurer som talerør. Skal man gå den parlamentariske vej eller gå efter den revolutionære samfundsomvæltning? Er det bedre at opnå lidt for nogen i stedet for at kæmpe for alle?

De erfaringer som Pelle får gennem Lasse, Erik, Kraften og Morten m.fl. kan tænkes sammen, de peger alle i en og samme retning, og det er karakteristisk for dannelsesromanen. På samme måde kunne verden også erfares af den borgerlige dannelsesromans figurer, men Nexø har skiftet embedsborgerkabets idealer ud med det kommunistiske manifest.

Gryet

Det sidste og højeste stadi i Pelles individuation når han i sit fængselsophold. Pelles store succesfulde indsats i generalstrejken har lagt hans familieliv totalt i ruiner. Ellen har måttet prostituere sig for at forsørge familien, fordi Pelle var uden arbejde, og Pelle har trøstet sig med en beundrer fra Arken. Tredje bogs afslutning kan således ses som det kraftigste sammenstød mellem intimsfæren og socialsfæren i hele bogen. Braget klinger stadig i baggrunden i fængslet, hvor Pelles virkelyst nu er holdt i skak, og han får tid til at reflektere over sit liv. Han er ikke længere bange for ensomheden, læser Bibelen og andre "alvorlige bøger".²⁴ Det bliver en modningsproces, hvor han "fremlæser" en dannelseshistorie ud af sit eget liv. Alle de valg han har foretaget sig har, forstår han nu, været lagt til rette for ham af en

²²Pelle II, s. 16.

²³Ibid., s. 14, det gælder også foregående citat.

²⁴Ibid., s. 377.

højere magt. Pelles efterrationalisering er med til at understrege dannelsesskabelonen i romanen.²⁵

Da han endelig kommer ud af fængslet, accepterer han i første omgang et job som "pladshund" og vicevært i en ejendom i et arbejderkvarter i sin kamp for at forsørge familien efter fængselsopholdet. Selvom han har anfægtelser:

*"Pelle gik langsomt hjemad. Han vidste ikke hvorfor han havde forlangt betænkningstid - dette var jo afgjort. Ville man hygge sit hjem, fik man også tage konsekvenserne af det og ikke knibe ud, første gang der meldte sig en udsigt til at gøre det lidt hyggeligt for kone og børn. - Nu var han altså pladshund mod sin fæller."*²⁶

Problemet er at han skal sørge for ro og orden og opkræve huslejen. Her skal Pelle igen vælge, og denne gang er han indstillet på at ofre det sociale ansvar på intimsfærens alter. Men da Ellen får nys om dette, nægter hun at lade ham tage denne "judaspost". Kort efter lancerer Pelle sin ide om kooperativet. Endelig kan modsætningerne mellem det individuelle og det kollektive forenes. Det socialistiske kooperativ som han ender med at opbygge giver ham det bedste af begge verdener: familiær tryghed og omsorg for klassen i et solidarisk arbejderfællesskab. *"Han havde fundet det punkt, hvor de manges lykke lå i forlængelse af hans egne - nu havde han rigtigt fat!"*²⁷ Anarkisten Peter Drejer agiterer dog stadigvæk for en radikal samfundsomvæltning, men han blåstempler alligevel Pelles model ved at arbejde for ham. Peter Drejers død sidst i romanen er således motiveret politisk - den yderligtgående radikalitet uden jordforbindelse er ifølge Nexø blot selvdestruktiv. I fjerde bog introduceres værkets mest utroværdige figur; den ensomme bibliotekar Brun. Han kommer i sidste del til at overtage Mortens rolle som Pelles sparringspartner og idébank, og Nexø bruger ham til at "bevise" borgerskabets råddenskab og dekadence. I et langt, patetisk afsnit bekender han sig til Pelle og analyserer sin slægts fejl og mangler - i sammenhængen bliver det faktisk en nekrolog over borgerskabet, der skal vige for den kommende samfundsorden.²⁸

Familien flytter ud til det lille landsted "Gryet" lidt uden for København (i en nutidig roman kunne det have været et økologisk landbrug), hvor Ellen nærmest indgår i en symbiose med naturen omkring hende, selvom hun var skeptisk i starten.²⁹ Her videreudvikles den store vision om fællesskabet af den "omvendte" bibliotekar Brun:

*"Ny ideer skød bestandig ud af foretagendet, bibliotekarens fantasi tryllede en hel by frem af de bare marker med gratis skoler og teatre og hyggelige opholdsteder for de gamle. "En brugsforening og en børneskole opretter vi lige med det samme", sagde han. "Efterhånden som vi bliver flere, skal så alt det øvrige komme. Kun fattighus og fængsel tænker jeg ikke vi får brug for"."*³⁰

Her på grænsen mellem kultur og natur vender helten Pelle altså "hjem" til landet igen men nu med sine "ude"-oplevelser indarbejdet i en harmonisk syntese med sin baggrund. Denne afsluttende Morten Korch-idyl virker næsten som borgerlig romantik, en slags proletar-biedermeier. Men måske er det uretfærdig bagklogskab - visionen om

²⁵ Se Henriksen s.187ff.

²⁶ Pelle II, s. 398.

²⁷ Pelle II, s. 428.

²⁸ Pelle II, s. 493ff.

²⁹ Udflytningen tolkes som et udslag af Pelles modernitetsforskrækkelse og resignation i forhold til klassekampen i byen af Anker Gemzøe. Gemzøe s. 88ff.

³⁰ Pelle II, s. 488.

kooperativet var meget omdiskuteret i Nexøs samtid - og Nexø er stadig en af de mest læste danske forfattere i udlandet. Visionen har formentlig virket tillokkende på mange. Men for den moderne læser i en post-kommunistisk tid er det nok vanskeligt for alvor at tro på, at lykkedrømmen kan realiseres i en sådan udformning med så få komplikationer.

Det er også her ideologi-kritikken af "Pelle Erobreren"s happy end sætter ind.³¹ Det springende punkt er appelsinen, der falder i Pelles turban, da den gamle bibliotekar Brun som en anden Gud kommer ind i billedet og tilfældigvis har en formue, som han stiller til Pelles rådighed så han kan starte kooperativet. Det er faktisk en begivenhed, der opfylder, hvad der svarer til Hannes lykkedrøm, som Nexø gør meget ud af at tilbagevise som utopisk og selvdestruktiv. Denne episode underminerer billedet af proletaren der ved egen og klassens hjælp kæmper sig frem. Ikke nok med at Brun virker mindre realistisk end de andre figurer i persongalleriet. Nexø efterlader sin læser i den tro at drømmen om kooperativet altså afhænger af, at man opsporer en rig gammel særling. Kooperativet opstår netop ikke af sig selv ved en marxistisk naturlov men på grund af en tilfældighed - rent held. Men det er selvfølgelig delvist en politisk funderet kritik.

Pelle Erobreren som dannelsesroman.

Martin Andersen Nexø tager med "Pelle Erobreren" en genre op igen, som ellers så ud til at have udspillet sin rolle i litteraturen. Det var Goethe, som med "Wilhelm Meisters Lehrjahre" (1795-96) skabte en skabelon, som fik stor udbredelse i Norden. Goethe lod sin romanhelt Wilhelm Meister demonstrere at verden er meningsfuld, at man ved egen kraft kan udvikle sig selv og finde sin naturlige plads i samfundet, at man som individ kan socialiseres. I denne genre er det oftest borgerskabets idealer og værdiforestillinger, som helten føres frem til ved at overvinde nogle kriser efter devisen hjemme-hjemløs-hjem.³² Den romantiske dannelsesromanforfatter har i forvejen udset sig et slutpunkt, hvor helten bekræfter samtidens idealer og værdier. Mennesket er en organisme, der stadig udvikles. Individets opgave er at blive sig bevidst og at lade 'ånden' gennemtrænge sig i stadig højere grad, altså nærme sig et bestemt mål, en indsigt.³³ I Danmark blev genren dyrket omkring midten af forrige århundrede af navne som Andersen, Goldschmidt og Schack.

Men efter det moderne gennembrud er det som om dannelsesromanen mister sin uskyld, eller vel nærmere at mennesket mister troen på individuationen og udviklingen frem mod et bestemt, endegyldigt mål. Den romantiske tro på kontinuiteter, helheder, harmoni og organisk sammenhæng i tilværelsen undergraves af modernitetserfaringer, og dannelsesromanen bliver nu til sammenbrudsromaner. Jakobsens "Niels Lyhne" (udg.1880) og Pontoppidans "Lykke-Per" (udg.1898-1904) er vel de to bedste eksempler på dette. Deres hovedpersoner forsøger af al kraft at forene socialisering og individuation, men dette projekt er nu blevet umuligt. Niels' og Pers erfaringer fører dem ikke noget bestemt sted hen. De forbliver "hjemløse". "Lykke-Per" slutter ovenikøbet i en bitter parodi på dannelsesromanen. Per vender hjem, men han er fuldstændig knust og desillusioneret.

Martin Andersen Nexø revitaliserer med "Pelle Erobreren" på forunderlig vis dannelsesromanen. Nexø lader Pelle udvikle sig frem mod et bestemt mål, hans verden lader sig erfare, han er i stand til at handle ud fra dem, og i fjerde bog er den individuelle lykke kombineret med samfundets i det socialistiske kooperativ, som erstatter den romantiske,

³¹Fx. Gundlund Jensen s. 64f., Gemzøe s. 68ff. og Frederik Poulsen i Houmann: *Omkring Pelle Erobreren* s.199f.

³²Se *Verdens litteratur historie* bind 4, s. 187ff.

³³Se *Litteraturhåndbogen* I s. 160ff.

borgerlige, embedsmands verdensbillede i Nexøs dannelsesroman. Pelle samler gennem livet sine erfaringer og former herefter sin opfattelse af tilværelsen. Han møder forskellige modstandere og hjælpere som i et eventyr og skal træffe en række vigtige valg og gennemgå nogle alvorlige kriser, der kommer til at virke som katalysatorer for hans udvikling. Men det lykkes for ham, han får indflydelse og påvirker og virker i verden. "Pelle Erobreren" er med andre ord en optimistisk udlægning af menneskets muligheder. Men det er ikke længere borgerskabet, fornyelsen og livskraften kommer fra. Det er proletaren. For Nexø giver socialismen nyt håb for mennesket.

"Pelle Erobreren" kunne måske også kaldes en tidlig kollektivroman. Karakteristikken af Pelle er så tilpas løs og skitseagtig, at han kan opfattes som emblemet for hele arbejderklassen som kollektiv, og romanen beskriver flere miljøer med en række stærke personligheder, som læseren følger gennem længere stræk.

Meget af litteraturen om "Pelle Erobreren" er præget af marxistisk dogmatik, og det er synd. Der er sågar litteratur, der bruger tid på at bebrejde Nexø for de politiske diskussioner i bogen. Det er vel i virkeligheden en stor kompliment til Nexø, at man 50 år efter bogen er skrevet, kan kaste sig ud i livlige diskussioner med dens figurer.

Efter murens fald skal man ikke afskrive Pelle Erobreren som blot en forældet opskrift på samfundsomvæltning - det er også en stærk fortælling om menneskelig individuation og udvikling.

LITTERATURLISTE

Andersen, Frits: *Martin Andersen Nexø: Pelle Erobreren*
Trykt i *Læsninger i dansk litteratur 1900-1940*
Viborg 1997

Andersen, Elise: *Pelle Erobreren - En analyse med hovedvægt på symbolbrug og kvindebillede.*
Århus 1983

Nexø, Martin Andersen: *Pelle Erobreren I-II*
Gyldendal 1980

Gundlund Jensen, Lisbeth: *Fra Pelle Erobreren til Morten hin Røde.*
Publiceret speciale fra institut for litteraturvidenskab

Gemzøe, Anker: *Pelle Erobreren - En historisk analyse*
København 1975

Henriksen, Aage: *Gotisk tid - fire litterære afhandlinger*
Haslev 1971

Houmann, Børge (udg.): *Omkring Pelle Erobreren*
København 1975

Houmann, Børge : *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1869-1919.*
Gylding 1981

Dansk Litteraturhistorie bind 7
Gyldendal 1984

Dansk Litteraturhistorie bind 3
Politiken 1966

Verdens Litteraturhistorie bind 5
Gyldendal 1995

Litteraturhåndbogen
Gyldendal 1996

Opslag i Politikens Danmarkshistorie.